THIS ARTICLE IS FROM THE 1996 DIWALI ISSUE OF ABHIYAN GUJARATI MAGAZINE

આ પ્રજા ભારે ખુમારીવાળી છે. આખાબોલાપણું તેના લોહીમાં વહે છે. કાણાને એ કાણો જ કહેશે. કોઈ પણ બાબતે સીધી ને સટ વાત કરતી અનાવિલ જ્ઞાતિ વિશે કેટલીક સીધી ને સટ વાતો.

સંજય શાહ

અનાવિલ બ્રાહ્મણો મક્કમતાનું બીજું નામ

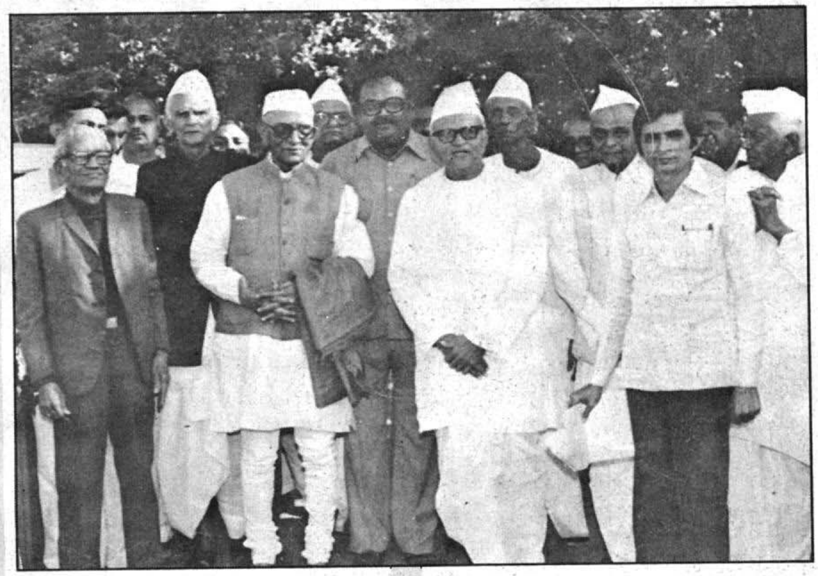

અનાવલ ખાતેના શુક્લેશ્વર મહાદેવના મંદિરની મુલાકાતે આવેલા ત્યારના વડા પ્રધાન મોરારજી દેસાઈ, જેમણે અનાવિલ જ્ઞાતિ સાથેનો સંપર્ક હંમેશાં જાળવી રાખેલો

દક્ષિણ ગુજરાતના અનાવિલ બ્રાહ્મણોને તાપીથી વાપી વચ્ચેની પ્રજા કહેવાય છે. તાપી એટલે સુરત અને વાપી એટલે દક્ષિણ ગુજરાતનો છેડો. આ બે શહેરો વચ્ચે વસેલી અનાવિલ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ આજે આ સીમાડાઓ તોડીને દેશ અને દુનિયાભરમાં છવાઈ ગઈ છે.

પૂરતા પુરાવાઓના અભાવે અનાવિલ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિનો ચોક્કસ સમય મેળવવો લગભગ અશક્ય છે. છતાં સંદર્ભગ્રંથો અને કેટલાક પુરાવાઓના આધારે વલસાડની જી.પી.ડી. હાઈ સ્કૂલના માજી શિક્ષક અંબેલાલ ગોપાળજી દેસાઈ અનાવિલ બ્રાહ્મણોની જ્ઞાતિ ઈ.સ. ૩૦૦થી ૭૦૦ સુધીના સમયમાં અસ્તિત્વમાં આવી હોવાનું માને છે. જોકે આજનો અનાવિલ બ્રાહ્મણ પોતાના ગોત્ર, ઉત્પત્તિ કે પ્રવરની પળોજણમાં પડવાને બદલે પોતાના જાતિગત સ્વભાવ મુજબ, હસતાં હસતાં એક જ દંતકથા બિન્ધાસ્તપણે દોહરાવ્યે જાય છે. એ કહે છે, ''રામાયણના સમય દરમિયાન ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીએ એક યજ્ઞ અહીં અનાવિલ ગામમાં કરાવ્યો હતો. પણ વનવાસ દરમિયાન બ્રાહ્મણો ખૂટી પડ્યા એટલે ગામના પાદરે કેટલાક ભીલો બેઠા હતા તેમને ભગવાન રામચંદ્રજીએ જનોઈઓ પહેરાવીને બ્રાહ્મણ બનાવી દીધા હતા. અને પછી એ બ્રાહ્મણો અનાવિલ બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાયા.'' જોકે આ જ દંતકથાના અનુસંધાને જ પછી તો બીજી પણ કેટલીક દંતકથા જાણીતી થઈ છે. અને આ જ કથાનો સંદર્ભ લઈને દલીલ એવી પણ કરાય છે કે ભીલો બ્રાહ્મણ બન્યા હતા એટલે તેમણે બ્રાહ્મણોની પેઠે યાચક બનવાનો ઈન્કાર કરી દીધો હતો. બદલામાં ભગવાને તેમને અયાચક બ્રાહ્મણ તરીકે રહેવાની છૂટ આપીને કેટલીક જમીન ખેડવા આપી હતી. હવે અહીંથી જ બીજી રસીલી અને અનાવિલ બ્રાહ્મણોના સ્વભાવની પહેચાન કરાવતી એક ઓર દંતકથા પ્રારંભાય છે. કથા એવી છે કે ભગવાને જે જમીન ખેડવા આપીને એની પર લાગત માગી હતી તે વાત સાથે તાજા તાજા બ્રાહ્મણ બનેલા અનાવિલો સંમત થઈ ગયા એટલે ભગવાને કહ્યું કે તમે જે કંઈ વાવો તેનો ઉપરનો ભાગ મારો અને નીચેનો ભાગ તમારો. એટલે એમણે કંદમૂળ વાવ્યાં! કંદમૂળ અનાવિલોના ભાગે આવ્યાં અને પાંદડાં-પાંદડાં ભગવાન માટે રહી ગયાં. બીજા વર્ષે ભગવાને કહ્યું કે હવેથી નીચેનો ભાગ મારો અને ઉપરનો ભાગ તમારો, તો અનાવિલોએ ડાંગરની ખેતી કરી. ચોખા ચોખા તેઓ લઈ ગયા અને ફરી ભગવાનના ભાગે નકામાં મૂળિયાં જ બાકી રહ્યાં. રામજીએ એક તક ઓર લીધી. ત્રીજે વર્ષે તેમણે અનાવિલો પાસે

અનાવિલ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં ગાંડા મહારાજ તરીકે ઓળખાતા સ્વામીશ્રી યોગાનંદ સરસ્વતી ગુજરાતના જાણીતા રંગઅવધૂત મહારાજના ગુરુભાઈ હતા

ઉપર અને નીચેના બન્ને ભાગ માગી લીધા તો અનાવિલોએ શેરડીની ખેતી કરી. ઉપરનાં છટિયાં અને નીચેનાં નકામાં મૂળિયાં ફરી એક વખત રામજીના ભાગે ગયાં અને શેરડીના રસદાર-કસદાર સાંઠા અનાવિલો ઉઠાવી ગયા. રોષે ભરાયેલા રામજીએ પછી અનાવિલોને શાપ આપી દીધો કે જાવ, આવી છળકપટની વૃત્તિને કારણે તમે કદી ધનવાન નહીં થઈ શકશો, પણ તમારી આવી કુશાગ્ર બુદ્ધિમત્તાને કારણે તમે કદી ભૂખે પણ નહીં મરશો.

અનાવિલોનો ઈતિહાસ સમજવાના ગંભીર પ્રયાસોમાં એવું જાણવા મળ્યું છે કે પ્રાચીન સમયમાં બ્રાહ્મણોની જુદી જુદી ગોત્રોની ટોળીઓ કે કબીલાઓ જુદા જુદા સમયે ઉત્તર ભારતમાંથી દક્ષિણ ગુજરાતમાં ઊતરી પડ્યાં હતાં. બ્રાહ્મણોની એવી ટોળીઓ ગોત્રો અને પ્રવરોથી જ ઓળખાતી હતી. જે બ્રાહ્મણો વડનગરમાં રહ્યા એ વડનગરા તરીકે ઓળખાયા અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં સુરત જિલ્લાના અનાવલમાં રહ્યા એ અનાવિલ બ્રાહ્મણો તરીકે ઓળખાયા.

આજના અનાવિલ બ્રાહ્મણોમાં મુખ્યત્વે ચાર અટકો પ્રચલિત છેઃ દેસાઈ, નાયક, મહેતા અને વશી. જોકે અનાવિલ બ્રાહ્મણોમાં જ કેટલાંક કુટુંબો ગામ તથા ધંધા-વ્યવસાયના આધારે જોષી, મરોલીઆ, ઉમરવાડિયા, દાંડીવાલા અને ઘાસવાલા અટકથી પણ ઓળખાતા થયા છે.

અનાવિલો એમની કુશાગ્ર બુદ્ધિમત્તાના જોરે વિશ્વભરમાં ફેલાઈ ગયા છે અને નામના પણ મેળવી છે. અનાવિલ બ્રાહ્મણોએ સ્વપ્રયત્ને હાંસલ કરેલી સફળતાઓ પછી આખરે તો ગુજરાતના જ નામને રોશન કરતી ગઈ છે. સ્વર્ગસ્થ માજી વડા પ્રધાન મોરારજીભાઈ દેસાઈથી માંડીને સુરતનાં મહિલા મેયર ગીતાબહેન દેસાઈ અને ગણદેવીનાં મહિલા સરપંચ જ્યોતિબહેન દેસાઈ સુધીનાં

અનાવિલોના મુખપત્ર 'જય શુક્લેશ્વર' સામયિકમાં તંત્રીપદે ફરજ બજાવતા બાબુભાઈ દેસાઈ : દક્ષિણ ગુજરાતમાં દેસાઈના નામની એક જમાનામાં હાક વાગતી, આજે ગુજરાત વિધાનસભામાં સમ ખાવા પૂરતો એક જ અનાવિલ બ્રાહ્મણ દોલતભાઈ દેસાઈ રહી ગયો છે

અનાવિલ બ્રાહ્મણોનું ભારતના રાજકારણમાં પણ પ્રદાન રહ્યું છે. શિક્ષણ, કલા, વ્યવસાય, સાહિત્ય, વેપાર, ઉદ્યોગ અને ખાનગી કે સરકારી નોકરીઓનાં તમામેતમામ ક્ષેત્રોમાં અનાવિલ બ્રાહ્મણોએ પોતાની આગવી શૈલી અને કામ કરવાની ચોક્કસ પદ્ધતિઓથી માત્ર પ્રદાન જ નથી કર્યું, ખ્યાતિ પણ પ્રાપ્ત કરી છે. રાજકારણમાં તો મોરારજીભાઈ દેસાઈ કરતાંય જીવનભર મહાત્મા ગાંધીજીના રહસ્યમંત્રી તરીકે નિષ્ઠાપૂર્વક સેવા બજાવનાર ઓલપાડ તાલુકાના દિહેણ ગામના મહાદેવભાઈ હરિભાઈ દેસાઈ અનાવિલ બ્રાહ્મણો માટે રાજકારણના રોલ મોડેલ અથવા આદર્શ બની ગયા છે. રાષ્ટ્રભક્ત-વકીલ ભૂલાભાઈ દેસાઈ, સુપ્રીમ કોર્ટના ભૂતપૂર્વ ચીફ જસ્ટિસ ધીરુભાઈ દેસાઈ, રાજકારણી ડો. અમૂલભાઈ દેસાઈ, સમાજસુધારક મોહનજી રૂદરજી નાયક, કેળવણીકાર દયાળજીભાઈ દેસાઈ વગેરે નામો પણ અનાવિલો ભારે આદર સાથે લે છે.

કન્યા કેળવણી જે જમાનામાં પાપ ગણાતું ત્યારે પણ ભણીગણીને નામના કાઢનારી સ્ત્રીઓ અનાવિલ જ્ઞાતિમાંની જ હતી. કુ. લીલીબહેન બી. દેસાઈ ૧૯૪૭માં મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાંથી રસાયણશાસ્ત્રમાં પીએચ.ડી.ની ઉપાધિ મેળવનાર પ્રથમ અનાવિલ મહિલા હતાં.

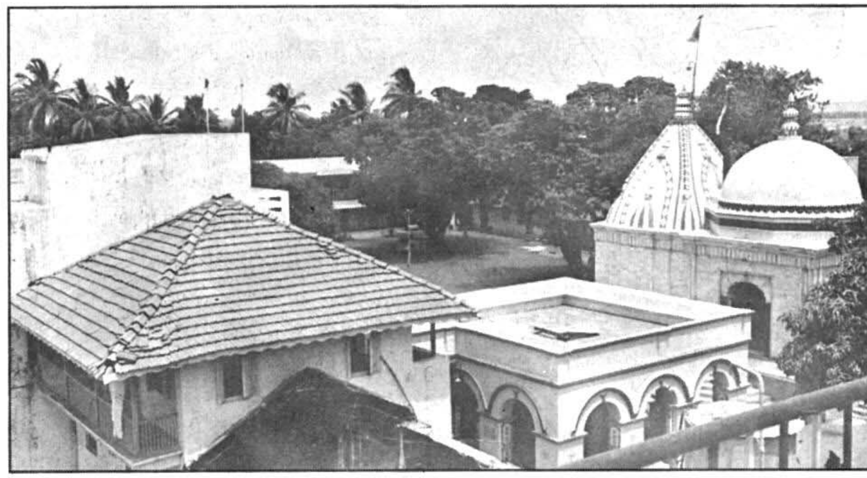

અનાવિલોના મૂળ ગામ અનાવલમાં આવેલું શુક્લેશ્વર મહાદેવનું મંદિર

સુરતની દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી એક સમયે અનાવિલોની યુનિવર્સિટી કહેવાતી. સુરતની કોલેજોના આચાર્યો અને અધ્યાપકોમાંથી પણ મોટા ભાગના અનાવિલો જ હતા. દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના એક વખતના વાઇસ ચાન્સેલર ડો. અંબેલાલ રણછોડજી દેસાઈ વખત આવ્યે વિદ્યાર્થીઓ સાથે પણ 'દેસાઈગીરી' કરી લેતા અને આખરે પોતાનું ધાર્યું કર્યે જ છૂટકો કરતા. યુનિવર્સિટીમાં એક વખત હડતાળ પડી હતી ત્યારે પોલીસની લાખ વિનવણી છતાં તેઓ વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળાં વચ્ચે પહોંચી ગયા હતા અને એક પથ્થર પણ એમને વાગ્યો હતો. ડો. એ.આર. દેસાઈ વિદ્યાર્થીઓને હંમેશાં ગર્વથી કહેતા કે હું તો દેસાઈ છું, કોઈનાથી ગાંજ્યો જાઉં એવો નથી.

અનાવિલોએ શિક્ષણમાં જેટલું પ્રદાન કર્યું છે તેટલું જ કદાચ ધર્મ અને અધ્યાત્મના ક્ષેત્રે પણ કર્યું છે. અનાવિલ બ્રાહ્મણોના ઈષ્ટદેવ તરીકે આમ તો ભગવાન શિવજી જ છે. અને તમામ અનાવિલો આમ તો અનાવલ ગામના શુક્લેશ્વર મહાદેવના ભક્તો છે. વલસાડના ભદેલી ગામના અનાવિલોનાં કુળદેવી હિંગળાજ માતા છે, જ્યારે અન્યો તો શૈવપંથી જ કહેવાય છે. અનાવિલ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં ગાંડા મહારાજ તરીકે ઓળખાતા સ્વામીશ્રી યોગાનંદ સરસ્વતી, ગંગાસ્વરૂપ સંત પાર્વતીબહેન, સ્વામી પૂર્ણાનંદ મહારાજ અને સ્વામી શ્રી સચ્ચિદાનંદજી મહારાજ પણ અનાવિલ બ્રાહ્મણ હતા. ગાંડા મહારાજનો જન્મ સુરત પાસેના તલંગપુર ગામમાં સન ૧૮૬૦માં થયો હતો. મહારાષ્ટ્રમાં તેઓ ગાંડા મહારાજ તરીકે ઓળખાય છે. તેઓ સ્વામી યોગાનંદ સરસ્વતી મહારાજ તરીકે પણ જાણીતા થયા હતા. તેઓ ગુજરાતના

જાણીતા રંગઅવધૂત મહારાજના ગુરુભાઈ હતા. એ જ રીતે સુરતના સગરામપુરા, પોપટશેરીમાં થઈ ગયેલાં પાર્વતીબહેન અને કતારગામના પૂર્ણાનંદ મહારાજ પણ અનાવિલ બ્રાહ્મણ હતાં. જ્યારે મોટી ખડકી, વેસ્મા ગામના વતની ભીમભાઈ ખંડુભાઈ દેસાઈ વ્યવસાયે ઈજનેર હતા. તેમને ગાંધીજી, અરવિંદ ઘોષ, અને તિલક મહારાજ સાથે ઘરોબો હતો. એક વખત તેમણે હૃષીકેશવાળા શિવાનંદજી મહારાજનું શરણ લઈને વિજયાદસમીના દિવસે સંન્યાસ લઈને સ્વામી શ્રી સચ્ચિદાનંદજી નામ ધારણ કર્યું હતું. વખત જતાં આંધ્ર પ્રદેશના હૈદરાબાદમાં તેમણે આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો.

અધ્યાત્મની જેમ જ સાહિત્ય ક્ષેત્રે છેક વિક્રમ સંવત ૧૫૫૦ના અરસામાં થઈ ગયેલા કીકો વશીથી માંડીને 'સ્નેહરશ્મિ' ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ સુધીનાં નામો

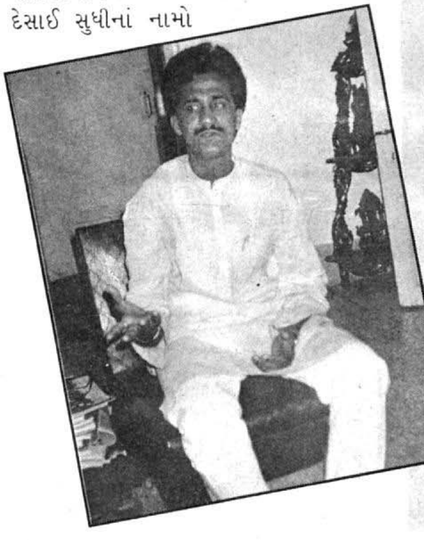

અનાવિલ બ્રાહ્મણોનાં છે. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે અનાવિલોમાં ડો. ભીમભાઈ નીછાભાઈ દેસાઈનું નામ જાણીતું છે. પોતાની ગણતરીઓ દ્વારા વરસાદની તારીખો, સ્થળો અને તીવ્રતા અંગે તેઓ સચોટ આગાહી કરતા અને વાવાઝોડાની પણ આગોતરી માહિતી આપતા.

દરેક ક્ષેત્રે, દરેક તબક્કે દેશ અને દુનિયાને

સુરતમાં કલર કોન્ટ્રેક્ટર તરીકે કામ કરતા પ્રકાશભાઈ દેસાઈ : અમે એક ઘા ને બે કટકા કરનારી પ્રજા છીએ. અમે કાણાને કાણો જ કહીએ. અને મને મારી જ્ઞાતિના આવા ગુણોને કારણે જ જ્ઞાતિમાં જન્મવાનો ગર્વ છે

કંઈ ને કંઈ પ્રદાન કરતી રહેલી સમગ્ર અનાવિલ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ જ આમ તો બુદ્ધિશાળીઓની જ્ઞાતિ તરીકે ઓળખાય છે, પરંતુ આ જ્ઞાતિના ગુણો ઉપરાંત જે 'ગુણો' છે એ જ આ જ્ઞાતિ માટે સમયાંતરે અવગુણો પણ બનતા જાય છે. આ ખાસિયતો કે ગુણાવગુણોમાં સૌથી પહેલા ક્રમે આખાબોલાપણું આવે છે. પછીના ચઢતા-ઊતરતા ક્રમે સ્વાભિમાન આવે છે. ખુદ અનાવિલો જ કબૂલે છે કે અમે સાચું સંભળાવી દેતાં કોઈનીય શરમ નહીં રાખીએ. બીજાના દોષો ઝટ સંભળાવી દેતી આ જ્ઞાતિના અવગુણો વિશે કોઈ જરાક પણ આંગળી ચીંધે તો એનું આવી જ બન્યું સમજો એવું જ્ઞાતિના લોકો પોતે હસતાં હસતાં કબૂલે છે. લડાયકતા પણ આ જ્ઞાતિનો જ એક ગુણ છે. જેનો પીછો પકડ્યો એનો જીવનભર અથવા તો નિવેડો ન આવે ત્યાં સુધી નહીં છોડવાની વૃત્તિ લગભગ દરેક જ્ઞાતિજનમાં સર્વસામાન્ય છે. વળી, નિયમોનું ચુસ્તપણે પાલન કરી જાણનારી આ જ્ઞાતિ કાયદા-કાનૂનને પણ એટલું જ મહત્ત્વ આપે છે. જોકે એનો સીધો અર્થ એવો નથી કે કોઈ કાયદા-કાનૂન તોડતું નથી. પણ બીજા પાસે એનું ચુસ્ત પાલન કરાવવાનો કડક આગ્રહ અહીં ઘણી વાર હઠાગ્રહની હદે પણ પહોંચે છે. અને એ જ રીતે બીજી તરફ પોતાના સ્વભાવ કે પ્રકૃતિને અનુરૂપ નહીં હોય એવા નિયમો કે ચીલો ચાતરી જવાની બુદ્ધિમત્તા પણ આ જ્ઞાતિમાં છે. આ વાતનું એક

નવસારી અનાવિલ સમાજના યુવાન પ્રમુખ અજયભાઈ દેસાઈ : અમારી જ્ઞાતિમાં સંપ આવી જાય તો અમે હજીયે વધુ પ્રગતિશીલ જ્ઞાતિ તરીકે સુવિખ્યાત થઈ શકીએ એમ છીએ

રમૂજી અને સાચું ઉદાહરણ તો તેમના હેડ ક્વાર્ટર અનાવલ ગામમાં આવેલા શુક્લેશ્વર મહાદેવ મંદિરની મુલાકાત લેતાં પણ મળે છે. મંદિરના વિશાળ પરિસરમાં અતિથિગૃહ છે અને એમાં એક હોલ છે. આ હોલમાં, જ્ઞાતિ-સમાજને દાન કરનારા સજ્જનોએ પોતાના સ્વજનોની પુણ્યસ્મૃતિમાં દાન આપીને તેમની તસવીરો મુકાવી છે. એક તસવીર મૂકવાના ૨,૫૦૦ રૂપિયા અને તસવીરના ચિત્રકામના ૫૦૦ રૂપિયા મળી ત્રણેક હજાર આપીને સૌકોઈ પોતાના સ્વજનની તસવીર મુકાવે છે. લગભગ આખા હોલમાં સ્વર્ગસ્થોની તસવીરો છે. અહીં એક વખત સુરતના માજી કોર્પોરેટર વસંતલાલ દેસાઈ મુલાકાતે આવ્યા અને બધા સ્વર્ગસ્થોની તસવીરો જોઈને એમણે મેનેજરને પૂછી નાખ્યું કે શું જે મરી જાય એની જ તસવીર મૂકવાનો અહીં કોઈ નિયમ છે? મેનેજર મૂંઝવણમાં મુકાઈ ગયા. એમણે જરા વિચાર કરીને કહ્યું કે, ના, એવું તો કંઈ નથી. કોઈની પણ તસવીર મૂકી શકાય. સમાજને તો ફક્ત આર્થિક સહાય સાથે સંબંધ છે. ઉત્તર સાંભળીને વસંતલાલે ફટ દઈને ત્રણ હજાર કાઢીને આપી દીધા અને પોતાની જ તસવીર પોતાના જ હાથે જીવતાં જીવ મુકાવવાનો યશ ખાટી લીધો. હજી આજેય સ્વર્ગસ્થોની હારબંધ તસવીર વચ્ચે એકમાત્ર જીવાત્મા વસંતલાલની છબી લહેરથી ઝૂલી રહી છે. આમ, નિયમો કે ગર્ભિત નિયમોની અથથી ઈતિ સુધી અને પરિણામજન્ય ચકાસણી કરવી એ પણ આ જ્ઞાતિનો એક ગુણ જ છે. જોકે તેઓ પોતાની અનેક ખાસિયતોમાં આખાબોલાપણાને હવે અવગુણ તરીકે સ્વીકારતા થયા છે ખરા. અને છતાંય આદતથી મજબૂર હોવાનું પણ તેઓ જ સ્વીકારે છે એટલે પરિસ્થિતિમાં ઝાઝો ફેર પડવાને પણ અવકાશ ઓછો છે.

અનાવિલ બ્રાહ્મણોમાં અગાઉ અન્ય જ્ઞાતિઓની માફક અનેક રિવાજ-કુરિવાજો હતા અને એમાંના અમુક આજે પણ છે. એક જમાનો હતો જ્યારે દેસાઈ કે અનાવિલ બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિનું નામ પડતાં જ સામા માણસની જીભે ચડતો પહેલો જ શબ્દ 'વાંકડો' હતો. અનાવિલ બ્રાહ્મણોમાં જ એક જમાનો એવોય આવી ગયો છે, જ્યારે લગ્ન કરીને પતિગૃહે આવતી કન્યાને એની સાસુ ઘરના ઉંબરા બહાર જ ઊભી રાખતી અને નક્કી થયા મુજબનાં આંકડાનાં નાણાં અને સોનું ઘરમાં લઈ જઈને તોળી લેતી. જો બધું બરાબર નીકળે તો જ કન્યાને ગૃહપ્રવેશ મળતો. અને નહીં હોય તો લગ્નના દિવસથી જ એને એના પિયર કાઢી મુકાતી. જ્યાં સુધી નિશ્ચિત રકમ અને નક્કી કરાયેલું સોનું નહીં મળે ત્યાં સુધી સાસુ એ કન્યાને ઘરમાં આવવા ન દેતી. હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. હવે સોનું અને નાણાંના સ્થાને ચીજવસ્તુઓ

આવી છે. અસલ તો વરપક્ષની સ્ત્રીઓ પણ જરાસરખી વાતમાં રિસાઈ જતી. શેર-બશેર સોપારી કે પાંચપંદર ખાજા અથવા નાળિયેર પણ ઓછાં પડતાં કે તરત વેવાણને વાંકું પડી જતું અને જાનમાં સાથે આવેલી સ્ત્રીઓ પણ વરપક્ષની હોવાનો લહાવો લઈને વેવાણને પાનો ચડાવતી. સ્ત્રીઓ આ સઘળો રોષ અત્યંત કટુતાભર્યા સ્વર-શબ્દોમાં પછી લગ્નગીતોમાં ઢાળતી.

'ખાજા આપવાનો દમ ની દેહું, ત્યારે મોટા ઘર કેમ હોઈધા-સોપારીલાલ વાંકડો.'

'ની દેહું', 'ખરા દેહું', 'તો હું' જેવા શબ્દો અને બોલીની લઢણ આમ તો આખા દક્ષિણ ગુજરાતની છે. પણ અનાવિલ બ્રાહ્મણોની બોલી પણ આ તબક્કે અન્યો કરતાં કંઈક અંશે નોખી પડે છે. સ અને શને બદલે હ બોલતા અનાવિલ બ્રાહ્મણોમાં અસલ તો પુરુષો ગાળો બોલવામાં પણ ખૂબ પાવરધા હતા. તેમનું મુખ્ય વ્યસન તમાકુ હતું. પછી એનો કોઈ પણ રીતે ઉપભોગ કરાતો. પીવામાં, ખાવામાં, ચૂસવામાં, સૂંઘવામાં કે ઘસવામાં. તમાકુનું એક વ્યસન પણ આ જ્ઞાતિની આગવી ઓળખ બની હતી. ત્રીસીના દાયકામાં તો અમુક અનાવિલ પુરુષો તો રોજની ૨૦૦ બીડી પી જતા.

અનાવિલો કોઈનીય નેતાગીરી ન સ્વીકારે. પાંચ અનાવિલો ભેગા થાય તો પાંચેયને નેતા બનવાનું વળગણ હોવાને કારણે ઝઘડો થઈ જાય. તેમનામાં પ્રવર્તતા કુસંપ વિશેની દંતકથા એક અનાવિલે જ અમને સંભળાવી. અનાવિલોમાં સાંભળવા મળતી આ કથા એવી છે કે ભગવાન રામચંદ્રનો યજ્ઞ સફળ થયો હતો અને એમાં હાલના અનાવલના શુક્લેશ્વર તીર્થસ્થાને સ્વયંશિવજી સાક્ષાત્ પ્રગટ્યા હતા. આ જોઈને ખુશ થયેલા રામભક્ત હનુમાનજીએ વચન આપ્યું હતું કે તમે જ્યારે પણ મુસીબતમાં હશો અને મને બોલાવશો ત્યારે હું મદદે આવી જઈશ. હનુમાનજીએ તેમને એક ઘંટ આપ્યો અને કહ્યું કે મદદની જરૂર પડે ત્યારે ઘંટ

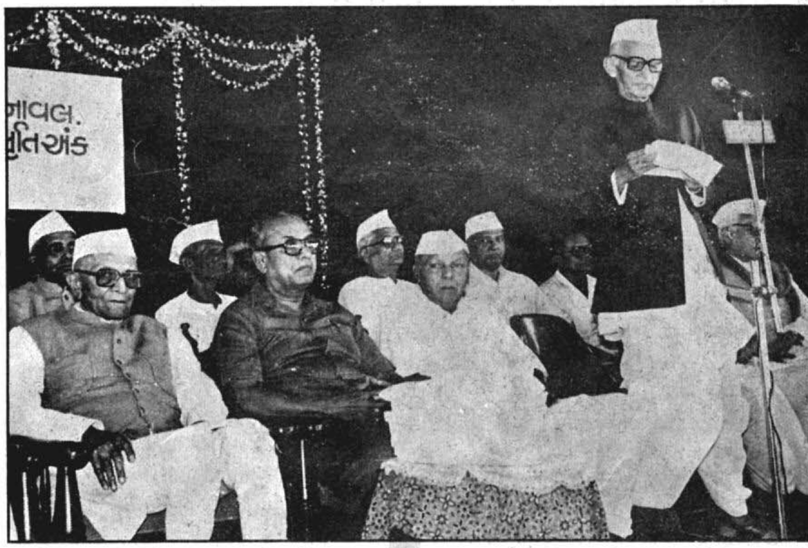

અનાવિલ નેતાઓ : ભૂતપૂર્વ વડા પ્રધાન મોરારજીભાઈ દેસાઈ, સુપ્રીમ કોર્ટના ભૂતપૂર્વ ચીફ જસ્ટિસ ધીરુભાઈ દેસાઈ, ઉરુલીકાંચનવાળા મણિભાઈ દેસાઈ અને અનાવિલ સમાજના પ્રમુખ શંકરભાઈ દેસાઈ

એમ.એ. થયેલાં ગણદેવી ગ્રામપંચાયતનાં મહિલા સરપંચ જ્યોતિબહેન દેસાઈ : પહેલાં છોકરી સમાજ કે માબાપની બીકે પરણી જતી, હવે બિન્ધાસ્તપણે ના કહી દે છે

વગાડજો, હું હાજર થઈ જઈશ. હનુમાનજી ઘંટ આપીને ગયા પછી તરત જ એક અનાવિલે ઘંટ વગાડી દીધો. હનુમાનજી કહે, હજી જતાં તો મને વાર નથી થઈ ને તમે મને બોલાવી લીધો. બોલો કામ શું છે? તો અનાવિલ કહે કે પ્રભુ, કંઈ નહીં. આ તો હું ચેક કરતો'તો કે તમે જૂઠું વચન તો નથી આપ્યુંને! કદાચ ખરી મુસીબતમાં બોલાવીએ અને તમે નહીં આવો તો અમારું શું થાય! આમ, એક અનાવિલે હનુમાનજીને ચેક કરી લીધા પછી પણ બીજા ચાર અનાવિલે ફરી જુદા જુદા ઘંટ વગાડીને ચારેય વાર હનુમાનજીને પરેશાન કર્યા. ત્યાર પછી હનુમાનજીએ પણ રોષે ભરાઈને આ જ્ઞાતિને શાપ આપ્યો કે જાવ, હવેથી તમે પાંચેય જણા સંપીને એક થઈને ઘંટ વગાડશો ત્યારે જ હું આવીશ, એ સિવાય નહીં આવું. હવે કરુણતા એ થઈ છે કે પાંચ અનાવિલો કદી એક થતા જ નથી અને હનુમાનજીને એ કષ્ટ ઉઠાવવું પડતું નથી.

અનાવિલો વિશેની દંતકથાઓમાં શાપની વાત બહુ આવે. એક દંતકથા એવી છે કે હાલના અનાવલ ગામમાં નવસો વર્ષ પહેલાં સંવત ૧૧૫૨માં વાંસદા તાલુકાના વાંસિયા ભીલે ચડાઈ કરી હતી અને અનાવલ ગામ લૂંટ્યું હતું ત્યારે નાગકન્યાઓએ વાંસિયાને શાપ પણ આપ્યો હતો કે ૯૦૦ વર્ષ સુધી તું અહીં ઠરીઠામ નહીં થઈ શકશે. પણ અનાવિલો એમ માન્યા કે આ શાપ અમને જ મળ્યો છે એટલે અનાવિલો ત્યાંથી ભાગ્યા અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં ફેલાઈ ગયા. ભરૂચ જિલ્લાના સજોદ ગામમાં પણ એક જૂથ ગયું હતું, જે આજેય સજોદરા અનાવિલ બ્રાહ્મણો તરીકે ઓળખાય છે. જોકે એક સંદર્ભ એ પણ છે કે અનાવિલોનાં તો લગ્ન પણ નાગકન્યાઓ સાથે જ થતાં હતાં. અને ઘરમાં વહુ-સાસુનો ઝઘડો થાય ત્યારેય સાસુ એના વેવાઈને કહેતી કે આ તમારી નાગકન્યાને લઈ જાવ તમારા ઘરે. આમ છતાં નાગકન્યાના શાપની સીધી અસર એ થઈ કે અનાવલ ગામમાં એકેય અનાવિલ બ્રાહ્મણે વસવાટ કર્યો નહોતો. હજી ૨૦-૨૫ વર્ષ પહેલાં જ રેલવેમાં નોકરી કરતાં દિનકરરાય દેસાઈ નામના એક અનાવિલે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી અનાવલમાં જ સ્થાયી થવાનું પસંદ કર્યું. અને હાલમાં આખાય અનાવલ ગામની છએક હજારની વસતિમાં એ એકમાત્ર અનાવિલ બ્રાહ્મણ કુટુંબ ત્યાં રહે છે. જોકે અનાવિલ બ્રાહ્મણોએ રાજી થવા જેવી એક વાત એ છે કે નાગકન્યાએ આપેલો એ શાપ ચાલુ વર્ષે વિક્રમ સંવત ૨૦૫૨માં વૈશાખ મહિનામાં પૂરો થયો છે અને એની નોંધ અનાવિલ વિદ્વાન-સંશોધક અંબેલાલ ગોપાળજી દેસાઈએ પોતાના જ્ઞાતિ વિશેનાં સંશોધનાત્મક પુસ્તકોમાં પણ

કરી છે. હવે જોવાનું અ રહે છે કે કેટલા અનાવિલો અહીં અનાવલ ગામમાં આવીને વસે છે.

અનાવિલોમાં જેમને અમુક ગામોના કર ઉઘરાવીને સરકારને પહોંચાડવાની દેસાઈગીરીનો વ્યવસાય સોંપાયો હતો તેઓ દેસાઈ અને માનાર્થ નામ તરીકે દેસાઈજી તરીકે ઓળખાયા. અને બાકીના અનાવિલો મહેતા, નાયક, વશી તરીકે ઓળખાયા અથવા પોતાના કામ-ધંધા, હોદ્દા મુજબ અટક પડી ગઈ. આમ છતાં જેમને દેસાઈગીરી નહોતી પ્રાપ્ત થઈ શકી એવા અનાવિલોને ભાઠલા કહેવાનો આ જ્ઞાતિમાંથી એક અવાજ ઊઠ્યો, જે છેક આજ સુધી ટક્યો તો છે, પરંતુ એ અવાજમાં હવે બુલંદી નથી રહી અને લગ્નસંબંધી વાડા-સીમાડા પણ હવે નથી રહ્યા.

મોગલોના રાજમાં હિંદુ રાજ્યને સજીવન કરવા માટે શિવાજી અને અનાવિલો બન્નેએ હાથ મિલાવ્યા હોવાનું મનાય છે અને એક સમયે મોગલોના ખાસ મનાતા દેસાઈજીઓએ શિવાજીની સાથે રહીને પણ પોતાના સ્વભાવમાં રહેલા વિરોધાભાસનો પણ પરિચય કરાવ્યો હતો. શિવાજી મહારાજના રાજકવિ ભૂખણે લખેલા 'અનાવિલ ઈતિહાસ' વિશે લખતાં 'ગોપી રાસો'ના લેખકે પણ એ વાત નોંધી છે.

મોગલોના ખાસ મિત્ર અનંત વશીના વંશજોએ શિવાજી મહારાજને મદદ કરી હતી. હાલમાં ગણદેવીનું પેઢીવાલા પરિવાર જ્યાં વસે છે એ સ્થળે પણ શિવાજી રોકાયા હોવાની વાતને તો આજે હયાત એવા અનંત વશી પરિવારના વંશજ રમેશચંદ્ર મનમોહનરાય દેસાઈ પણ સમર્થન આપે છે. એ કહે છે, ''શિવાજીને મારા પૂર્વજોએ મદદ કરી હોવાનું મને ગૌરવ છે. ભલે એક સમય અમે મોગલોના સમર્થકો હતા, પણ હું ધારું છું ત્યાં સુધી એ સ્વેચ્છાએ તો નહીં જ હોય. પોતાના દેશમાં પરરાજ્ય આવે એ તો કોને ગમે? પણ છતાંય મોગલોના સામ્રાજ્યને કારણે તેમની સાથે રહ્યા હશે. અને શિવાજી જેવા બહાદુર હિંદુ મહારાજા યુદ્ધે ચડ્યા હોય તો તેમને મદદ કરવા પણ તૈયાર થયા હોય.''

દેસાઈ શબ્દ સંસ્કૃતના મૂળ શબ્દ દેશપતિ પરથી દેસવઈ, દેસઅઈ અને દેસાઈ અટક આમ

વલસાડના એડ્વોકેટ નટવરલાલ અંબેલાલ દેસાઈ : ૧૯૪૭ પહેલાંના અનાવિલ બ્રાહ્મણને ત્યાં લગ્ન હોય તો જોવા માટે પણ ગામઆખું ભેગું થતું, કારણ કે એકમાત્ર દેસાઈને ત્યાં જ નાચનારીઓ આવતી

તો અનાવિલો ઉપરાંત નાગરો, જૈનો, વૈષ્ણવો, પાટીદારો, પારસીઓ, મુસલમાનો, રબારીઓ અને ક્ષત્રિયોમાં પણ છે. જ્યારે અનાવિલોની બીજી અટકો નાયક, અનાવિલ ઉપરાંત નાગર અને તરગાળા (ભવાઈ કરનારાઓ)માં, મહેતા અટક પણ નાગરો, જૈનો, વૈષ્ણવો, રામાનંદીઓ અને ગોસ્વામીઓમાં તથા વશી અટક અનાવિલો ઉપરાંત રાજપૂતોમાં પણ હોય છે. જોકે ભાઠલા શબ્દને સંબંધ છે ત્યાં સુધી પોતાની જ્ઞાતિ વિશે ખાસ્સા અભ્યાસી અને ઉત્સાહી એવા નવસારીના ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ વિનોદભાઈ દેસાઈ કહે છે, ''એક વાત નિશ્ચિત છે કે અનાવિલોમાં દેસાઈઓ અને ભાઠલાઓ વચ્ચે એક સમયે ખાસ્સી જાડી ભેદરેખા હતી. અમારા જ કુટુંબની હું વાત કરું તો અમારી અટક પણ અગાઉ નાયક જ હતી. આ અટક જેવી જ નાયકા અટક અનુસૂચિત જનજાતિમાં અને પંચમહાલના ભવૈયાઓમાં પણ છે. મારા પિતા દોલતભાઈ ખંડુભાઈ દેસાઈએ છેક ૧૯૬૩માં ૧૬ રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને કાયદેસર રીતે અમારી અટક બદલીને નાયકમાંથી દેસાઈ કરી હતી. અને અમે દેસાઈ થઈ ગયા. અગાઉ દેસાઈઓમાં 'વાડીગામ'ના દેસાઈ તરીકે પણ ઓળખાતા હતા. આ વાડીગામોમાં ચીકુ અને કેરીની વાડીઓ હતી અને આખા ભારતમાં ચીકુનો વિક્રમસર્જક પાક આ ગામોમાં થતો હતો. અહીંની એક-એક એકર જમીનોના ભાવ છએક લાખ રૂપિયા જેટલા બોલાતા અને ગામોની ૯૦ ટકા વસતિ દેસાઈઓની હતી. ખેતી પછી સહકારી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ દેસાઈઓ ખૂબ વગદાર ગણાતા હતા. વલસાડ જિલ્લામાં સહકારી પ્રવૃત્તિના પ્રણેતા સ્વ. ગુલાબભાઈ મહેતા અનાવિલ હતા. હવે અનાવિલો ખાનગી નોકરીમાં, ખાનગી ધંધામાં અને મેડિકલ રિપ્રેઝન્ટેટિવ્ઝ જેવા માર્કેટિંગ ફીલ્ડમાં વધુ ગયા છે અને તેમાં તેઓ સફળ પણ ખૂબ જ થયા છે.''

શિક્ષિકા દર્શનાબહેન દેસાઈ : પ્રામાણિકતા કે જવાબદારીનું કોઈ પણ કામ આ જ્ઞાતિની કોઈ વ્યક્તિને સોંપવામાં આવે તો એ સારામાં સારું પરિણામ મેળવશે તેની ખાતરી તો હોય જ છે

વિનોદભાઈ દેસાઈ આમ તો મૂળ સિસોદ્રા ગામના વતની છે. વ્યવસાયે સી.એ. હોવાથી ભણતરને મહત્ત્વનું ગણાવતાં તેઓ કહે છે, ''અમારી જ્ઞાતિમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ તો ૧૦૦ ટકા છે. એટલું જ નહીં, અનાવિલોએ દક્ષિણ ગુજરાતમાં શિક્ષણનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવામાં પણ સિંહફાળો આપ્યો છે.''

નવસારીના જાણીતા આર્કિટેક્ટ મહાદેવભાઈ દેસાઈ પણ વિનોદભાઈની વાતમાં સૂર પુરાવે છે. તેઓ શિક્ષણના પ્રસારનું પ્રમાણ ઘણું ઊંચું માને છે. વર્ષોથી જ્ઞાતિના કાર્યક્રમોમાં ગળાડૂબ રહેતા મહાદેવભાઈ દેસાઈ કહે છે, ''અમે જડ નથી. અમારી દીકરી કોઈ પણ જ્ઞાતિમાં પરણે, અમે કદી એનો ભયાનક વિરોધ કરવા નથી ધસી જતા. ઊલટાનું અમારી એક જ્ઞાતિ એવી છે, જેમાં દીકરીઓ પરજ્ઞાતિમાં પરણે તો પરજ્ઞાતિના જમાઈઓને પણ અમે અનાવિલ જ ગણીએ છીએ. અને તેમની ઈચ્છા હોય તો અમે તેમને વિધિસર અમારા સમાજના સભ્ય પણ બનાવીએ છીએ.'' વાંકડાની પ્રથા વિશે મહાદેવભાઈ દેસાઈ કહે છે, ''મેં જોયું છે કે વાંકડાની પ્રથા સામે યુવાનો જ પૂરતા જાગ્રત થતા નથી. અને ધનિકોમાં પ્રસંગો દ્વારા પોતાની સંપત્તિના દેખાડા કરવાની પણ એક વૃત્તિ છે. બીજું કે, પહેલાંના વખતમાં વાંકડાની રકમ છની સાત હજાર પણ થતી તો અનાવિલ કન્યા

રીતસર રડતી કે મારો બાપ આટલી રકમ લાવશે ક્યાંથી? જ્યારે આજે તો મેં જોયું છે કે છોકરીઓ પણ બાપને ત્યાંથી બને એટલી વધારે રકમ કે ચીજવસ્તુઓ લઈ જવાની વૃત્તિ ધરાવે છે.''

વાંકડો તેમ જ અન્ય કુરિવાજો ઉપરાંત લડાયકતા પણ દેસાઈઓની એક વિશેષતા છે. એક વખતે ફટકે પછી તેઓ કોઈના ન થાય. આમ તો નનામી અરજીઓ કરતાં રહીને પોલીસ તંત્ર કે વહીવટી તંત્રોને હલાવતાં રહેવાની પણ તેમની એક ખાસિયત છે. છતાં તેમની પોતાની જ સાથે જ્યારે કોઈ શિંગડાં ભરાવે ત્યારે અનાવિલો ગમે તેવાને પણ તેનું અસલ સ્થાન બતાવી દેવામાં પાવરધા છે. આ મહાદેવભાઈ દેસાઈની જ વાત કરીએ તો તેમને સુરતના મારુતિ કાર ડીલર સાથે કારની ડિલિવરી લેવા બાબતે વાંધો પડ્યો હતો. ડીલરે એમને પાંચ-છ ધક્કા ખવડાવ્યા એટલે આર્કિટેક્ટ મહાદેવ દેસાઈનો પિત્તો ગયો. એમણે મારુતિ ઉદ્યોગ લિમિટેડથી માંડીને કંપનીના કલકત્તા ખાતેના મેનેજિંગ ડિરેક્ટરને પણ ફોન, ફેક્સ અને પત્રો દ્વારા સંખ્યાબંધ ફરિયાદો કરી નાખી. મહાદેવભાઈ કહે છે, ''અમે બે લાખની ગાડી ખરીદવા જઈએ અને પેલો પાણીનો ભાવ સુદ્ધાં ન પૂછે. તોછડાઈથી વાત કરે અને અમે એના નોકર હોઈએ એમ પાછો ધક્કા ખવડાવે એ અમે કેમ સહન કરી લઈએ. આખરે જોકે કંપનીએ જે તે સંબંધિત કર્મચારીને રૂબરૂ મારે ત્યાં મોકલીને માફી મંગાવી ત્યારે મને સંતોષ થયો હતો.''

અનાવિલોમાં 'ખાટી આમલી' ખૂબ પ્રખ્યાત છે. એક ખાટી આમલીનો ઝઘડો તો છેક સુપ્રીમ કોર્ટ સુધી પહોંચ્યો હતો અને એક ગામડામાં બે દેસાઈઓ વચ્ચે ફક્ત એક બારી મૂકવાનો જ ઝઘડો અદાલતમાં પહોંચ્યો છે. અનાવિલો આંગણામાં અસલ ખાટી આમલી વાવતા. એ પડોશીની હદ પર જ હોય. અને આમલી મોટી થઈને વિસ્તરે એટલે હદનો ઝઘડો શરૂ થાય. અનાવિલોના આ ઝઘડા જેટલી જ એમની ખાટી આમલીની દાળ પણ પ્રખ્યાત છે. દાળને અનાવિલો ડખુ કહે અને દાળ-ભાતને ડખુ-ચોખા. આંગણાની આમલી વિસ્તરે તો પડોશી સાથે ડખો કરાવે અને દાળમાં પડે તો ડખુ-ચોખા મજેદાર થઈ જાય. આમ બન્ને પ્રસંગે અમલી તો જોડાયેલી જ રહે છે. જોકે આમલીની ખટાશ તેઓ દાળ પૂરતી જ મર્યાદિત

અનાવિલો વિશે ઊંડું સંશોધન કરનાર માજી શિક્ષક અંબેલાલ ગોપાળજી દેસાઈ : આ કોમ ખૂબ શક્તિશાળી છે, પણ તમે જોઈ શકો છો કે જે આખી હિંદુ કોમનું થયું છે એ જ અનાવિલ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનું પણ થયું છે

રાખે છે. તેમના ઝિંદાદિલ સ્વભાવમાં એ નથી ભળતી. અનાવિલોમાં વૃદ્ધોની કદર હજીયે મહદ્ અંશે થાય જ છે. નવસારીમાં રહેતા નિવૃત્ત ઈજનેર બળવંતરાય ઝીણાભાઈ દેસાઈ આજે

અનંત વશી પરિવારના વંશજ રમેશચંદ્ર મનમોહનરાય દેસાઈ : શિવાજીને મારા પૂર્વજોએ મદદ કરી હોવાનું મને ગૌરવ છે. ભલે એક સમય અમે મોગલોના સમર્થકો હતા, પણ હું ધારું છું ત્યાં સુધી એ સ્વેચ્છાએ તો નહીં જ હોય

૯૦ વર્ષની ઉંમરે પહોંચ્યા છે છતાં તેઓ સંયુક્ત કુટુંબપ્રથાને આ જ્ઞાતિનું આગવું લક્ષણ ગણાવે છે. વયોવૃદ્ધ બળવંતદાદા કહે છે, ''અમારી જ્ઞાતિ દરેક ક્ષેત્રે આગળ પડતી કોમ છે, પણ જરા વધારે પડતી ઘમંડી છે, લડાયક છે. અન્યાયને જરાય સહન નહીં કરી શકે એ આ કોમની લાક્ષણિકતા છે. અમે અંદર-અંદર ગમે એટલા લડીએ-ઝઘડીએ, પણ અંતે તો એકના એક જ રહીએ. હું નેવું વર્ષની ઉંમરે પહોંચ્યો છું, પણ અમારી જ્ઞાતિમાંથી મેં કોઈનેય કદી વૃદ્ધાશ્રમમાં જતા નથી જોયા. અનાવિલ યુવાનો પોતાના કુટુંબનું કદી ખરાબ નહીં દેખાવા દે. આજે પણ અનાવિલ જ્ઞાતિ આટલી ઊજળી દેખાવાનું આ મહત્ત્વનું કારણ છે. એ બધાને જ સાચવી લેવાની વૃત્તિ ધરાવે છે. પહેલાં સંયુક્ત કુટુંબો હતાં, હવે બધા જુદા થવા માંડ્યા છે છતાં વૃદ્ધોનું માન તેમના કુટુંબમાં લગીરેય ઓછું થયું નથી. અને તેઓની હાલત પણ ખૂબ સારી છે. જોકે આ કોમની બહુમતી પ્રજા ધનિક નથી છતાં સ્વમાનના ભોગે કંઈ પણ હાંસલ કરવાની તેમની પ્રકૃતિ જ નથી. આ કોમ વેપારી નથી. એકતા આ કોમમાં કદી હતી નહીં, પણ મને લાગે છે કે દુનિયા-ભરના અનાવિલો હવે એક થવા માંડ્યા છે.''

બળવંતરાય ઝીણાભાઈ દેસાઈ આજે ૯૦ વર્ષની ઉંમરેય નવસારી જેવા શહેરના એન્સાઈક્લોપીડિયા તરીકે ઓળખાય છે. વર્ષો પહેલાં નવસારીમાં કોઈ ડ્રેનેજ કે પાણીની લાઇનમાં ફોલ્ટ થતો તો ઈજનેર હોવાના નાતે પાલિકાવાળા એમને બોલાવીને માર્ગદર્શન લેતા કે કઈ લાઇન ક્યાંથી ક્યાં જાય છે. તેઓ પોતાના યુવાનીના કાળમાં છેક મરોલી સુધી ચાલતા જતા અને આવતા. બળવંતદાદા હવે એકતા આવી હોવાનું સ્વીકારે છે ત્યારે એકતા વિશે પણ તેમની જ્ઞાતિમાં એક રમૂજ પ્રવર્તે છે. અનાવિલો કહે છે કે એક દેડકાવાળો જુદી જુદી બરણીઓમાં જુદી જુદી જ્ઞાતિના દેડકા લઈને જતો હતો. એમાંથી એણે એક જ બરણીનું ઢાંકણ ખુલ્લું રાખ્યું હતું. કોઈકે પૂછ્યું કે કેમ ભાઈ, આ બરણી ખુલ્લી છે? તો એ કહે કે આ દેડકાઓ અનાવલના છે. એ દેડકાઓમાંથી કોઈ દેડકો કૂદીને બહાર નીકળી જવાની કોઈ શક્યતા નથી, કારણ કે કોઈ પણ દેડકો બહાર કૂદવા માટે જેમતેમ કરીને બરણીના મોઢા સુધી પહોંચશે કે તરત જ અંદરનો કોઈ દેડકો એનો પગ ખેંચીને એને પાછો અંદર તાણી જશે.

પોતાને સંતોષ ન થાય ત્યાં સુધી લડતી રહેતી પ્રજા એટલે જ કદાચ દક્ષિણ ગુજરાતની અનાવિલ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ. સુરતમાં કલર કોન્ટ્રેક્ટર તરીકે કામ કરતા નવસારીના પ્રકાશભાઈ દેસાઈ કહે છે, ''અમે એક ઘા ને બે કટકા કરનારી પ્રજા છીએ. અમે કાણાને કાણો જ કહીએ. અને મને મારી જ્ઞાતિના આવા ગુણોને કારણે જ જ્ઞાતિમાં જન્મવાનો

ગર્વ છે. આખાબોલા હોવાને કારણે જેટલા ફાયદા છે એટલા જ ગેરફાયદા હોવાનું પણ અમે જાણીએ છીએ. પણ જો મોરારજીભાઈ દેસાઈ જેવા મહાનુભાવ વડા પ્રધાનપદું જતું કરીને પણ જ્ઞાતિગત, સ્વભાવગત ગુણો નહીં છોડતા હોય તો અમારે શા માટે છોડવા જોઈએ. કદાચ, આ ગુણોને લીધે જ અમે પહેલાં ખેતીપ્રધાન હતા અને હવે નોકરિયાતો થઈ ગયા છીએ. અને આમેય જોકે અમારી જ્ઞાતિમાં છોકરી આપવાની વાત આવે તો એ પહેલી પસંદગી નોકરિયાતો પર જ ઉતારે. ધંધાવાળાને તો જ્ઞાતિમાં કોઈ છોકરી આપવાય તૈયાર થતું નથી.''

પ્રકાશભાઈ દેસાઈની નોકરી-ધંધાના ફરકવાળી આ વાત સાચી પડે તેવો એક કિસ્સો તો જોકે આર્કિટેક્ટ મહાદેવભાઈ દેસાઈ પણ કહે છે, 'મારી પાસે થોડા વખત પહેલાં એક અનાવિલ બહેન આવતાં હતાં. એ કહે, મારા છોકરાને તમે કોઈ પણ ભોગે મફતલાલ મિલમાં નોકરીએ રખાવી આપો. એને કોઈ છોકરી નથી આપતું. મિલવાળા કહે તો લગ્ન થઈ જાય પછી નોકરી છોડી દેવાનું પણ લખી આપીએ. પણ એક વખત નોકરી અપાવો. આવો જ બીજો એક કિસ્સો વેસ્મા પાસે પાન-બીડીનો ગલ્લો ચલાવતા અનાવિલ યુવાનનો છે. એ જાતમહેનતે ગલ્લો ચલાવીને ભણ્યોગણ્યો અને બી.કોમ. થયો હોવા છતાં એને કોઈ છોકરી નહોતું આપતું. આખરે એ કોળી પટેલની છોકરીને પરણ્યો.''

આજે અનાવિલોમાં છોકરીઓ તો છોકરાઓ કરતાં પણ વધારે ભણેલી હોય છે અને એનું એક સીધું પણ ગંભીર પરિણામ એ આવ્યું છે કે અનાવિલોની ઘણી છોકરીઓ પરજ્ઞાતિમાં પરણતી થઈ ગઈ છે. જોકે વલસાડમાં રહેતા અને અનાવિલોના મુખપત્ર 'જય શુક્લેશ્વર' સામયિકમાં તંત્રીપદે ફરજ બજાવતા બાબુભાઈ દેસાઈ કહે છે, ''હું આવી પરિસ્થિતિને પ્રગતિશીલતા કહું છું.'' બાબુભાઈ અનાવિલ સંસ્કૃતિ વિશે કહે છે, ''મૂળ અનાવિલ આજે પોતાની ઓળખ ગુમાવી બેઠો છે. હવે અનાવિલો પહેલાં જેટલો પરિશ્રમ નથી કરી શકતા અને પરિણામે ખેતર-જમીનો વેચાવા માંડી છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં દેસાઈના નામની એક જમાનામાં હાક વાગતી, આજે ગુજરાત વિધાનસભામાં સમ ખાવા પૂરતો એક જ અનાવિલ બ્રાહ્મણ દોલતભાઈ દેસાઈ રહી ગયો છે. આજે સહકારી ક્ષેત્રોની ચૂંટણીઓમાં પણ જોશો તો દેસાઈની સામે દેસાઈ જ ઊભેલો જોવા મળશે. પહેલાં દેસાઈ દેસાઈનો પક્ષ ખેંચતો, હવે પગ ખેંચે છે. જોકે દેસાઈની સામે દેસાઈ જ ઊભો રહે એને હું એક સારું લક્ષણ ગણું છું. સમાજ મુક્ત થયો હોવાની એક અનુભૂતિ તો એમાંથી મળે છે. વાંકડાની પ્રથાની વાત કરું તો એ પ્રથા હવે સામાજિક મોભા ખાતર જ રહી છે. લોકો પાસે ફ્રીજ, ટીવી, કાર દરેક વસ્તુ હોવા છતાં એ માત્ર વાંકડો લીધો જ છે એવો અહમ્ પોષવા ખાતર પણ ચીજવસ્તુઓ લે છે.''

વાંકડાની પ્રથા તો જોકે નાબૂદ થતાં થશે, પણ અનાવિલોને ફાળ પડે એવી આકરી પહેરામણીપ્રથા આ જ જ્ઞાતિમાં છેલ્લાં દસેક વર્ષથી જ ઝડપભેર ઘૂસી રહી છે. વલસાડમાં છેક ૧૯૮૩થી સ્ત્રીઓના વિકાસ

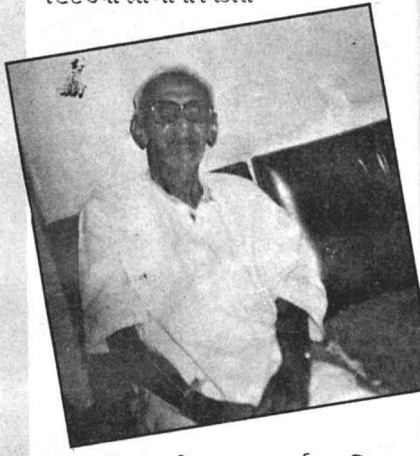

નવસારીમાં રહેતા ૯૦ વર્ષના નિવૃત્ત ઈજનેર બળવંતરાય ઝીણાભાઈ દેસાઈ: અમારી જ્ઞાતિમાંથી મેં કોઈનેય કદી વૃદ્ધાશ્રમમાં જતા નથી જોયા. અનાવિલ યુવાનો પોતાના કુટુંબનું કદી ખરાબ નહીં દેખાવા દે

માટેની 'અસ્તિત્વ' સંસ્થા ચલાવતાં બકુલાબહેન ઘાસવાલા પોતાની જ્ઞાતિના આ દૂષણ વિશે વિસ્તારથી વાત કરે છે, ''પહેલાંના વખતમાં વરપક્ષની માત્ર પાંચેક સ્ત્રીઓ લગ્નના આગલા દિવસે કન્યાપક્ષના ઘરે જતી અને સારી-સારી વાનગીનાં ભોજનો આરોગીને રજવાડી ઠાઠમાઠમાં મ્હાલી આવતી. હવે આ પ્રથાએ વાંકડાની પ્રથા જેટલું જ વરવું સ્વરૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું છે. અનાવિલોમાં પહેલાં કહેવત હતી કે અનાવિલ કોઈને નહીં નમે, પણ જમાઈ સામે તો સીધો થઈ જ જાય. જમાઈને અગાઉ બહુ માન મળતું, પણ હવે તો વરપક્ષના દરેકને એટલું જ માનપાન આપવાનો રિવાજ ઘર કરી ગયો છે. મેં મારા પુસ્તક 'પારણાથી પાલખી'માં સ્ત્રીને બાપની મિલકતમાં એનો હિસ્સો આપવાની વાત કરી ત્યારે ખાસ્સો વિવાદ સર્જાયો હતો. પણ મુક્તકંઠે એની પ્રશંસા પણ થઈ હતી. આમ, વખાણ-વખોડના બન્ને અનુભવો એકસાથે જ કરાવવાનું પણ આ જ જ્ઞાતિમાં શક્ય બનતું તમે જોશો. એ જ રીતે પહેરામણીને પણ વખોડવાવાળા જ એ પ્રથાને નહીં અપનાવે એવી કોઈ ખાતરી નથી. પહેરામણીમાં હવે લગ્નગીતો ગવાય છે અને સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓ તો જાય જ છે, પણ પુરુષો પણ પાછળથી એમાં સામેલ થઈ જાય છે. અને બેત્રણ દિવસ સુધી પણ ક્યારેક તો આવા જમણવાર ચાલે છે અને સ્ત્રીઓને ભેટસોગાદો અપાય છે. આમાં દેખાદેખી વધી રહી છે. કદાચ એક લગ્ન જેટલો જ ખર્ચ પહેરામણીમાં પણ કરવામાં આવે છે. આમ જોવા જઈએ તો આ માનપાન તો સ્ત્રીઓને જ મળે છે, છતાં હું એનો વિરોધ કરું છું, કારણ કે એ વરની માતા, બહેન, ભાભી વગેરે વરપક્ષની સ્ત્રીઓને મળે છે. કન્યાપક્ષે તો એમાં સેવા જ કરવાની આવે છે.'' આજની અનાવિલ છોકરી વિશે બકુલાબહેન કહે છે, ''એનામાં પોતાની શક્તિ, પોતાની ઓળખની પહેચાન આવી ગઈ છે.''

સ્ત્રીઓના વિકાસ માટેની 'અસ્તિત્વ' સંસ્થા ચલાવતાં બકુલાબહેન ઘાસવાલા: આજની અનાવિલ છોકરીમાં પોતાની શક્તિ, પોતાની ઓળખની પહેચાન આવી ગઈ છે

બકુલાબહેનની વાત પણ આમ તો સાચી જ છે. આજની અનાવિલ છોકરીઓ ઘર, ગામ, જ્ઞાતિ અને સમાજના રિવાજોનાં બંધનો અને વાડા-સીમાડા તોડીને ચોમેર ફેલાઈ ગઈ છે. અનેક ક્ષેત્રોમાં તેમણે ડંકો વગાડ્યો છે. ગણદેવી ગ્રામપંચાયતનાં મહિલા સરપંચ જ્યોતિબહેન દેસાઈ એમ.એ. સુધી ભણ્યાં છે. તેઓ કહે છે, ''આજનો અનાવિલ છોકરો વ્યસનમાં ડૂબ્યો છે. ૧૪-૧૫ વર્ષના છોકરા આજે ગલ્લે ઊભા ઊભા પાન-માવા ચાવે છે, દારૂનું દૂષણ પણ અનાવિલોમાં વધ્યું છે, તો કોઈ છોકરી ગાંડી તો નથી જ કે એ હાથે કરીને કૂવામાં ઊતરે. અનાવિલ છોકરાઓ ૩૦-૩૫ વર્ષની ઉંમર સુધી પરણી શકતા નથી. પહેલાં છોકરી સમાજ કે મા-બાપની બીકે પરણી

જતી, હવે બિન્ધાસ્તપણે ના કહી દે છે. હવે જ્ઞાતિમાં છોકરીઓ ઓછી થવા માંડી છે એ માટે જ્ઞાતિની વાંકડાની પ્રથા પણ કેટલેક અંશે જવાબદાર છે. આવા લોકોની તો ધરપકડ થવી જ જોઈએ. હવે પહેરામણીનું દૂષણ પણ ભારે વકર્યું છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી તો આ દૂષણ ખૂબ જ વકર્યું છે.''

નવસારી અનાવિલ સમાજના યુવાન પ્રમુખ અજયભાઈ દેસાઈ અનાવિલ સમાજ વિશે કહે છે, ''અમારી જ્ઞાતિમાં સંપ આવી જાય તો અમે હજીયે વધુ પ્રગતિશીલ જ્ઞાતિ તરીકે સુવિખ્યાત થઈ શકીએ એમ છીએ. અત્યારે વિશ્વભરમાં અનાવિલોની સંખ્યા આશરે ચારેક લાખની હશે. જોકે વસતિગણતરીની કાર્યવાહી હજી ચાલે છે. અમેરિકામાં રહેતા હર્ષદભાઈ કે. દેસાઈએ અમેરિકાની અનાવિલ ડિરેક્ટરી તો પ્રસિદ્ધ પણ કરી દીધી છે, જ્યારે દક્ષિણ ગુજરાતમાં એ કાર્યવાહી હજી થઈ રહી છે એટલે ચોક્કસ આંકડો આપવો મુશ્કેલ છે. અમારી જ્ઞાતિ આમ સુધારાવાદી ગણાય છે, પણ શરૂઆત કોઈ પોતાનાથી કરવા નથી માગતું. અમે સમૂહલગ્નોનું આયાજન કર્યું તો સમૂહલગ્ન સમિતિના ચેરમેનનાં જ સંતાનો એમાં નથી જોડાયાં. એ આગલી-પાછલી તારીખે લગ્ન ગોઠવી નાખીને કંઈ પણ બહાનું બતાવી ગયાં. અત્યાર સુધીમાં વધુમાં વધુ નંવ યુગલોએ એકસાથે સમૂહલગ્નમાં ભાગ લીધો હતો. ટૂંકમાં અમારી જ્ઞાતિવાળા દેખાડો કરવાનું છોડી નથી શકતા. પોતાનો અહમ્ નહીં સંતોષાય ત્યાં પાંચ માણસ ભેગા કરીને અલગ મંડળ કે ટ્રસ્ટ બનાવી દેવાની વૃત્તિ અહીં વધુ છે.'''

વાંકડા વિશે અન્યો કરતાં તદ્દન જુદી વાત કરતા આ યુવાન અજય દેસાઈ કહે છે, ''બાપ પાસે બહુ જમીન-જાયદાદ હોય અને એ બધી દીકરાને આપી દેવા કરતાં દીકરીને પણ એની સ્થિતિ સુધારવાનો હક્ક આપવો જોઈએ. જોકે એ દેખાડો કરવા માટે નહીં અને દહેજ કે વાંકડો તરીકે પણ નહીં, છતાં દીકરા-દીકરીમાં સમાનતા હોવી જોઈએ. અને એ દરેક તબક્કે રાખવી જોઈએ. આમ તો દીકરીનો કાયદેસર હક્ક હોવા છતાં કોઈ પણ છોકરીએ ભાઈ પાસે હિસ્સો માગ્યો હોય એવું અમારી જાણમાં નથી. હા, સિવાય કે ભાઈ-બહેન વચ્ચે પહેલેથી જ અણબનાવ હોય, એ આગળ વધીને સંપત્તિના હિસ્સાનો ઝઘડો બનતો હોય તો એ અલગ વાત છે. આમ છતાં સુધારા કરવા જ હોય તો પણ સ્ત્રીઓએ મક્કમ થવું જરૂરી છે. અમે જલાલપોર ગામમાં મૃત્યુ પ્રસંગે વહેંચાતાં પડીકાંની પ્રથા અને લાડવા-વાસણો વહેંચાવવાનું બંધ કરાવ્યું છે.''

અજયભાઈ દેસાઈએ શ્રાદ્ધપ્રસંગની પ્રથાઓ બંધ કરાવી એ પણ કદાચ એટલું જરૂરી હતું. બાકી, અનાવિલોનો તો ઇતિહાસ રહ્યો છે કે માતા કે પિતાના બારમાની વિધિમાં જે આખી જ્ઞાતિ

નવસારીના જાણીતા આર્કિટેક્ટ મહાદેવભાઈ દેસાઈ : અમે જડ નથી. અમારી દીકરી કોઈ પણ જ્ઞાતિમાં પરણે, અમે કદી એનો ભયાનક વિરોધ કરવા નથી ધસી જતા

જમાડવી પડતી એમાં તો કેટલાય અનાવિલોનાં ખેતર-વાડી અને મકાનો સુદ્ધાં વેચાઈ ગયાં છે. જોકે અન્ય બ્રાહ્મણોની જેમ આ જ્ઞાતિમાં જનોઈવિધિને ઓછું મહત્ત્વ અપાય છે, છતાં વહેલામાં વહેલા ૮ વર્ષે અને મોડામાં મોડી ૧૬મા વર્ષે દીકરાને જનોઈ આપવાની વિધિ થાય છે ખરી. હજી આજેય અનાવિલોમાં પણ જનોઈવિધિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી દીકરાનાં લગ્ન થતાં નથી.

અનાવિલોનાં લગ્ન અને છૂટાછેડા વિશે વલસાડની અદાલતોમાં છેલ્લાં ૪૦ વર્ષથી વકીલાત કરતા અને ભારે ખ્યાતિ પામેલા એડ્વોકેટ નટવરલાલ અંબેલાલ દેસાઈ કહે છે, ''આખાબોલી આ કોમ ઘરમાં પણ એ જ રીતે વર્તે છે. મારી પાસે આવતા છૂટાછેડાના કેસોમાં તો હું સમજાવટ પણ કરું છું, પણ વાત જ્યારે સમજથી પર હોય ત્યારે છૂટાછડા વિના છૂટકો પણ નથી હોતો. અમે કહીએ કે વાસણ હોય તો ખખડે પણ ખરાં, ગોબા પડે તો ઉપાડી લેવાનાં હોય, 'વાસણ' ફેંકી ન દેવાય. પણ ઘણી વાર તો ગોબા જ એટલા પડ્યા હોય કે 'વાસણ' ખુદ કહે કે હવે બહુ થયું, મને રજા આપો. અને ત્યારે 'ગોબા' ઉપડાવવાની શક્યતાઓ પર શૂન્ય મુકાઈ જાય છે. અનાવિલો સત્ય બોલે છે, પણ પ્રિય નથી બોલતા. એમનામાં શબ્દોને વાઘા પહેરાવીને રજૂ કરવાની વાણિયાગત નથી. એ તો સીધા એક ઘા ને બે કટકાની જ નીતિ અપનાવી લે છે. પોતાની મર્યાદા સ્વીકારતા નથી અને અવગુણને પણ ગુણ જ ગણવાની વૃત્તિ ઘર કરી ગઈ છે. કોમ સ્વમાની છે એટલે કોઈની મદદ પણ સ્વીકારતી નથી. મોટા ભાગની જમીન ગણોતધારામાં ચાલી ગઈ છે. આર્થિક સ્થિતિ સધ્ધર નથી. પહેલાં વૈભવ આવ્યો એના પગલે વિલાસ આવ્યો. વિલાસના પગલે વિનાશ આવી રહ્યો છે. અસલ તો ૧૯૪૭ પહેલાંના અનાવિલ બ્રાહ્મણને ત્યાં લગ્ન હોય તો જોવા માટે પણ ગામઆખું ભેગું થતું. કારણ કે એકમાત્ર દેસાઈને ત્યાં જ નાચનારીઓ આવતી અને એને 'રામજણી' કહેતા. એનો નાચ જોવા આખું ગામ ભેગું થતું. અને દેસાઈની વાહ-વાહ થઈ જતી. ગામમાં દેસાઈ સિવાય કોઈની એ હેસિયત પણ નહોતી.''

નિષ્ણાત કાનૂનવિદ નટવરલાલ દેસાઈ કહે છે એવા દેસાઈઓના વિરોધાભાસી ગુણાવગુણોએ માત્ર દક્ષિણ ગુજરાતમાં જ નહીં પણ વિદેશોમાં પણ આ જ્ઞાતિ પ્રત્યે કુતૂહલતા ઊભી કરી છે. આ કુતૂહલવશ જ છેક ૧૯૬૦માં નેધરલેન્ડના એક સમાજસંશોધક ડો. ક્લાસ ડબલ્યુ. વાન ડરવીન પોતાના પરિવાર સાથે દક્ષિણ ગુજરાતમાં ખાસ આ જ્ઞાતિ વિશે સંશોધન કરવા આવ્યા હતા એમણે પોતાની થિસિસમાં લખ્યું છે, ''લોકો માનતા રહે છે કે શિક્ષણ વધતું રહેશે તેમ દહેજપ્રથા મર્યાદા ધારણ કરતી જશે, પણ ઊલટું આધુનિક શિક્ષણ જ એ પ્રથાને વકરાવી રહ્યું હોય અને તેને લીધે જ એ પ્રથા માઝા મૂકતી જતી હોય એવું લાગે છે.''

જોકે ડો. ક્લાસ કરતાંય કદાચ વધુ ઊંડું અને વિશદ્ સંશોધન કરનાર અનાવિલ જ્ઞાતિના માજી શિક્ષક અંબેલાલ ગોપાળજી દેસાઈએ પોતાના 'અનાવિલ દર્શન' અને 'દક્ષિણ ગુજરાતના અનાવિલ બ્રાહ્મણો' નામના બે દળદાર ગ્રંથોમાં આ વિશે ઘણું લખ્યું છે. એ કહે છે, ''હિંદુઓના જે ગુણો છે એ બધા જ અનાવિલોમાં પણ છે જ. આ કોમ ખૂબ શક્તિશાળી છે. પણ તમે જોઇ શકો છો કે જે આખી હિંદુ કોમનું થયું છે એ જ અનાવિલ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનું પણ થયું છે.''

અંબેલાલ દેસાઈ કોમને શક્તિશાળી ગણે છે એનાં કેટલાંક સબળ કારણો પણ તેમણે શોધ્યાં છે. અંબેલાલ દેસાઈ કહે છે, ''સુરતના જ કેટલાય વિસ્તારનાં નામો અનાવિલ બ્રાહ્મણોનાં નામો પરથી જ પડ્યાં છે એની બહુ ઓછાને જાણ હશે. સુરતનું સગરામપુરા સગરામ વશીના નામ પરથી, રૂઘનાથપુરા રઘુનાથ નામના અનાવિલ પરથી, રામપુરા રામભાઈના નામ પરથી, અને એ જ રીતે હરિપુરા, રૂદરપુરા અને મહિધરપરા તથા સામપરા અને ઈન્દરપરા તથા ગોપીપરા અનાવિલ બ્રાહ્મણોનાં નામ પરથી પડ્યાં છે. જોકે ગોપપરાનો ગોપી નાયક અનાવિલ બ્રાહ્મણ હતો છતાં કેટલાક એને નાગર બ્રાહ્મણ પણ માને છે. આ જ રીતે અનાવિલોનાં કેટલાંક નામોનું પણ અપભ્રંશ થયું છે.

અક્ષયનું અખ્ખુ, ઈન્દ્રનું ઍંદરજી, કૃષ્ણનું કસન, મોહનજીનું મોનજી અને ગોવિંદનું ગોવન થઈ ગયું છે. જ્યારે સ્ત્રીઓનાં નામમાં ગિરિજાનું ગજરા, ધૈર્યનું ધીરજ, નંદાનું નંદુ અને પાર્વતીનું પાલી જેવા અપભ્રંશો થયા છે. અનાવિલોમાં જ પારડી તાલુકાના અનાવિલોને જુદા ગણીને તેમની સાથે અલગતા પણ રખાતી હતી. હવે જોકે ધીમે ધીમે બધું ઓછું થયું હોવા છતાં એ તાલુકા સાથે હજી લગ્નસંબંધ બાંધતા નથી. અને પારડી તાલુકામાં પણ દેસાઈઓ અને ભાઠલાઓના બે વર્ગ પડી ગયા હોવાથી ત્યાંના અનાવિલોનું વર્તુળ ખૂબ નાનું થઈ ગયું છે. પારડીના અનાવિલો પેલારિયા ભાઠલા તરીકે પણ ઓળખાય છે. વલસાડ અને પારડી વચ્ચે પાર નદી આવતી હોવાથી પાર નદીને પેલે પાર વસતાંને 'પેલેપારિયા' અને પછી પેલારિયા તરીકે ઓળખાવાયા હોય એમ બની શકે.''

અંબેલાલભાઈની જેમ એમનાં શિક્ષિકા દીકરી દર્શનાબહેન દેસાઈને આ જ્ઞાતિનાં વાડાબંધનો પર ભારે ખીજ છે. દર્શનાબહેન કહે છે, ''આ જ્ઞાતિના બધા જ પોતાને એકબીજાથી વધારે ચઢિયાતા સમજે છે એટલે જ જ્ઞાતિની પીછેહઠ થઈ છે. હિટલરે જર્મન પ્રજામાં જે આયર્ન સુપિરીઆરિટી કોમ્પ્લેક્સ પેદા કરેલો એ જ અનાવિલ જ્ઞાતિમાં પણ જોવા મળે છે. બાકી, પ્રામાણિક્તા કે જવાબદારીનું કોઈ પણ કામ આ જ્ઞાતિની કોઈ વ્યક્તિને સોંપવામાં આવે તો એ સારામાં સારું પરિણામ મેળવી આપશે તેની ખાતરી તો હોય જ છે.'' દર્શનાબહેનની પ્રામાણિકતા અને શ્રેષ્ઠ પરિણામની વાતનું ઉદાહરણ તો છેલ્લાં ૧૯ વર્ષથી અનાવિલ ખાતેના શુક્લેશ્વર મહાદેવ મંદિરના કાર્યાલયમાં મેનેજર તરીકે સેવા બજાવતા અનાવિલ રમણભાઈ મણિભાઈ નાયક પણ છે. તેઓ કહે છે, ''અહીં તો અનાવિલો સિવાયના પણ ઘણા આવે છે અને ગમે તે ઘડીએ આવે, એને અમે રહેવા-જમવાની વ્યવસ્થા કરી જ આપીએ છીએ.''

અનાવિલ જ્ઞાતિમાં ઉરુલીકાંચનવાળા મણિભાઈ દેસાઈ અને ભારતના માજી મજૂરમંત્રી ખંડુભાઈ કે. દેસાઈનું નામ પણ ખૂબ દૈદીપ્યમાન છે. ખંડુભાઈ કે. દેસાઈ તો પછી આંધ્ર પ્રદેશના ગવર્નર પણ નિમાયા હતા, જ્યારે સુરત જિલ્લાના કોસમાડા ગામના મૂળવતની મણિભાઈ દેસાઈએ આજીવન અપરિણીત રહીને ઉરુલીકાંચન ખાતે ભારતીય કૃષિસંશોધન કેન્દ્ર શરૂ કર્યું છે. મણિભાઈની જેમ, પણ સંસાર માંડીને ગણદેવી નજીકના કછોલી ગામમાં કીકુભાઈ ગુલાબભાઈ નાયકે આજીવન હળપતિ સેવાનો ભેખ ધર્યો હતો. મુંબઈ રાજ્યના પ્રથમ વિધાનસભ્ય બનેલા સ્વાતંત્ર્યસેનાની કીકુભાઈ નાયક હવે કછોલી ગામમાં જ મૂક-બધિર શાળા-છાત્રાલય અને કુદરતી ઉપચાર કેન્દ્ર ચલાવે છે. આજે ૯૩ વર્ષની વયે પહોંચેલા કીકુભાઈ નાયક કહે છે, ''અનાવિલોમાં લડતનો જે ગુણ છે એને ગુણ કહેવો કે અવગુણ એ સમજાતું નથી. લડાયક્તાની જે વિશેષતા હતી એ હવે અવગુણ બની ગઈ છે. તમને કેમ પાડવા, પેલાને કેમ પાડવો એ હવે તો બધા શીખી ગયા છે. પરદેશોમાં પાટીદારો છે તો એ બીજા પાટીદારને ધંધામાં ટેકો આપશે, જ્યારે અનાવિલો તો પડતાંને પણ પાટુ મારે એવા છે. અનાવિલોમાં પીવાનું પહેલું વ્યસન જોકે દેસાઈઓમાં દાખલ થયેલું અને પછી બીજા બધામાં દાખલ થયું છે. દેસાઈઓ ભણવામાં આગળ પડતા છે, પણ આજના અનાવિલોનો પ્રવાહ પ્રગતિને બદલે અધોગતિ તરફનો થઈ ગયો છે. જોકે દુનિયાભરમાં ચાલતાં બખડજંતરથી તેઓ જુદા શી રીતે રહી શકે?'' કીકુભાઈ નાયકે કછોલી ગામમાં રોહિત સમાજ માટે કદાચ આખું જીવન સમર્પિત કરી દીધું છે. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે તેઓ જાતે ચામડા ચીરતાં શીખ્યા હતા અને હળપતિઓની આવાસ યોજના માટે અનાવિલોની જ જમીનો જતી હોવાથી તેઓ અનાવિલ સમાજમાંય અળખામણા હતા. તેમના સુધારાવાદી વલણને કારણે જ તેમનાં માતા-પિતાએ પણ તેમને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા. છતાંય કીકુભાઈ કહે છે, ''આ અમારો જાતિગત ગુણ જ છે. અમે જે કામ હાથમાં લઈએ એ પૂરું જ કરીએ, રસ્તે વિઘ્નો આવે તો ડરીને કામ પડતું નહીં મૂકીએ કે પાછાય નહીં ફરીએ. મેં જીવનભર ઘણું વેઠ્યું છે. અમે કદી ડરતા નથી. જે સત્ય હોય એ કદી છોડીએ નહીં.'' અનાવિલોના આવા ગુણને લીધે જ કદાચ મહાત્મા ગાંધી જેવા યુગપુરુષના રહસ્યમંત્રી બનવાનું શ્રેય પણ મહાદેવભાઈ દેસાઈ જેવા અનાવિલ બ્રાહ્મણને મળ્યું હતું. મહાત્મા ગાંધીએ આ જ્ઞાતિ વિશે કહેલું કે ''અનાવિલોનો મને દક્ષિણ આફ્રિકાનો સારી પેઠે પરિચય છે. ત્યાં મને અનાવિલોએ દુ:ખ સારી પેઠે દીધું છે, પણ સુખ દેનારા પણ અનાવિલ હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મને લઈ જનાર મુસલમાન, હું મરણપથારીએ હતો ત્યારે આશ્રય આપનાર પારસી અને મારી ચાકરી કરનાર અનાવિલ, એવો ઠાઠ હતો. અનાવિલોએ દુ:ખ દીધું છે એમ કહું છું, પણ પ્રેમ તો તેઓ પાર વિનાનો રાખતા અને હું માગું ત્યારે પૈસો ઉદારતાથી લૂંટાવતા. તેઓમાંના કેટલાકને પીવાની બદી વળગેલી હતી. પીતા છતાં પ્રેમ તો મારા ઉપર બહુ રાખે. પણ પીએ એ જ મારું દુ:ખ.''

ટૂંકમાં કહેવું હોય તો બુદ્ધિશાળી અને હૃદયના ચોખ્ખા એવા અનાવિલોમાં તેમના ઈષ્ટદેવ શિવજીના ગુણો છે. તેઓ રીઝે તો માથું આપી દે અને ખીજે તો માથું લઈ લે.

પૂરક માહિતી : રિદ્ધિ દેસાઈ

This article was taken from the 1996 Diwali issue of ABHIYAN Gujarati Magazine.
Initially it was reprinted in Anavil Samaj of Canada Directory of the year 2000.
The Diwali Committee of Anavils in Toronto of the year 2000 and the Executive Committee of the year 2003-04 of the Anavil Samaj of Canada are grateful to the Management of ABHIYAN Magazine for this article.